

Марина Скржинська

Фольклор як історичне джерело розповіді Геродота про Скіфію

У статті подано докладний стилістичний аналіз двох міфів про походження скіфів і двох історичних новел про скіфів царського роду, використання Геродотом як джерела свідчень про Скіфію при створенні свого твору «Історія». Наводяться аргументи, що не дозволяють погодитися з думкою про скіфське походження міфу про зустріч Геракла із змієногою богинею та їх трьох синів, родоначальників скіфів, агафірсів і гелонів. Автор також критикує припущення щодо створення цього міфу грецькими жерцями і доводить, що міф про Геракла в Скіфії й новели про Анахарсиса та Скіла були колективною творчістю грецьких колоністів, що жили в Ольвійській державі в VI–V ст. до н. е.

Ключові слова: Скіфія, фольклор, Геродот.

В статье дан подробный стилистический анализ двух мифов о происхождении скифов и двух исторических новел о скифах царского рода, использованных Геродотом в качестве источника сведений о Скифии при написании своего произведения «История». Приводятся доводы, которые не позволяют принять мнение о скифском происхождении мифа о Геракле как родоначальнике скифов, агафирсов и гелонов. Автор также критикует предположение относительно создания этого мифа греческими жрецами, и доказывает, что миф о Геракле в Скифии и новеллы об Анахарсисе и Скиле являются коллективным творчеством греческих колонистов, живших в Ольвийском государстве в VI–V вв. до н. э.

Ключевые слова: Скифия, фольклор, Геродот.

In paper have been analyzed two myths about origins of Scythians and two historical novels of Scythians tsar's clan, which had been used in Herodotus's «History». It is proved, that myth about Heracles, goddess with serpentine legs and three sons as Scythians' ancestors had non-Scythian derivation. The author criticized assumption of creation the myth by old Greek priests; she proves, that myth about Heracles in Scythia and novels about Anacharsis and Scyles are collective creation of Greeks, who lived in Olbian polis in VI–V BC.

Key words: Scythian, folklore, Herodotus.

Значна частина четвертої книги «Історії» Геродота присвячена описові Східної Європи. Цю частину заведено називати Скіфським оповіданням. Напевне, в середині V ст. до н. е. Геродот написав особливий твір про Скіфію, а далі заново переглянув текст і включив його до своєї головної праці, приєднавши до розділів про війну Дарія з скіфами¹. Вітчизняні й зарубіжні вчені вже більше двох століть досліджують ці розповіді «батька історії», що належать до найдавніших писемних джерел про минуле України та Росії². Такі дослідження переважно стосуються встановлення достовірності тих чи інших свідчень античного автора. Стилiстичному ж і джерелознавчому аналізу цієї частини праці Геродота приділяється мало уваги, хоча таке студювання може допомогти при оцінці вартісності повідомлень історика, запозичених в основному з усних джерел.

Збираючи матеріали для своєї «Історії», Геродот більше від усього цінував те, що побачив чи про що дізнався сам. За його словами, він розпитував безліч очевидців і знаючих людей, до їх числа входили купці, мореплавці, жерці, перекладачі, політичні діячі та ін. Історик першим зумів записати барвисті розповіді своїх співрозмовників, зберігши діалоги героїв, докладні описи місцевостей, згадки про пророчі сни й грізні передвістя. Зібрані в такий спосіб відомості, за підрахунками сучасних дослідників, займають в «Історії» вп'ятеро більше місця, ніж свідчення, запозичені з писемних джерел³. Що ж стосується розділу про Скіфію, то цей відсоток був ще вищим, бо про цю історичну область перед Геродотом написано зовсім небагато. Певна річ, історик знав поему «Арімаспея» Арістея Проконеського і «Землеопис» Гекатея Мілетського, але завдяки власним пошукам побачив, що багато їхніх звісток не відповідають дійсності часів його життя, тобто середини V ст. до н. е.⁴

Геродот став першовідкривачем у багатьох галузях знання, про які йдеться в «Історії», головній праці його життя. Присвячені описові Скіфії розділи сповнені унікальних відомостей, серед яких найважливіше місце посідають древні записи фольклору, що побутував серед грецьких колоністів та їхніх сусідів скіфів. Логографи, попередники історика, включали до своїх творів чимало грецьких міфів, однак вони обмежувались коротким переказом, часто критично оцінювали народні оповідання і навіть називали їх сміховинними (Hecat. Mil. Fr.1).

Приклади такого роду можна знайти і в Геродота, але в нього є також інші зразки передання фольклорних творів. Новаторство історика виявилось в умінні докладно записати й зберегти стиль усного повістунства. На жаль, в античній літературі збереглося зовсім небагато подібних зразків. Що ж стосується міфів і новел, які народилися в Північному Причорномор'ї, то таких записів не існує в жодному з відомих нині давніх текстів. Яскравий приклад — «Оповідання про героїв» Філострата. Автор переписав низку переказів про Ахілла, що збереглися на його священному острові поблизу гирла Дунаю, сказавши, що пізнав їх у якогось херсонеського виноградаря, однак письменник передав лише фабулу без жодних подробиць усної мови свого співбесідника (Philostr. Heroic. XIX, 16–18). Інші древні автори, такі, як Страбон, Діодор

Сицилійський, Пліній, Мела і деякі інші, згадали гранично коротко про місцеві причорноморські міфи.

Два міфи й дві історичні новели були вміщені Геродотом до розділів, що характеризують історію, побут і звичаї скіфів. Перші історик навів для характеристики різних думок про появу цього народу в Північному Причорномор'ї, а другі ілюструють приклади неприйняття еллінами звичаїв та релігії скіфів. Дослідженню цих розділів «Історії» присвячено чимало наукових праць, та їхніх авторів цікавили в основному скіфський фольклор і конкретні факти, що їх можна добути з цих текстів, але не форма запису усних оповідань, їх грецьке походження і роль у культурі колоністів, котрі оселились на північних берегах Понта Евксінського.

У величезному шерегу російсько- і україномовних досліджень твору батька історії лише чудова монографія А.І. Доватура «Повествовательный и научный стиль Геродота» повністю присвячена розглядові літературного оформлення тексту «Історії». У цій книжці також наведені приклади із «Скіфського оповідання»⁵, але в цілому його стилістика не була предметом докладного дослідження. Серед зарубіжних праць варто згадати узагальнюючі розвідки Ф. Якобі та В. Алі⁶, що багато в чому не втратили актуальності в наш час; вони присвятили чимало уваги характеру повістування у всіх частинах твору Геродота.

Описуючи різні народи, Геродот користувався певним планом, в якому одним із перших був пункт про походження етносу⁷. Тому, збираючи матеріали про скіфів, давній історик провів дослідження цього питання і дізнався про це з оповідей самих скіфів та їх сусідів, грецьких колоністів. Завдяки принципові вченого переповідати те, що він почув від своїх співбесідників (II, 123; VII, 152), ми пізнаємо два міфи щодо походження скіфів, а також історичний переказ про переселення скіфів до Північного Причорномор'я (IV, 5–11). Внесення того чи іншого оповідання до «Історії» не означало визнання його достовірності, про що Геродот неодноразово заявляв. Зокрема, перший серед наведених ним міфів не викликав у нього довіри, проте історик двічі підкреслив, що скіфи саме так розповідають про своє походження (IV, 5, 7). Сам же Геродот, подібно до сучасних вчених, вважав найбільш вірогідним останній серед перелічених переказів, в якому мовилось про прихід скіфів із Сходу до причорноморських степів. Однак ці два розділи (IV, 11, 12) не входять до кола нашого розгляду, бо в основному присвячені переможеним скіфами кіммерійцям.

Нагадаємо зміст міфу, в якому пояснюється походження трьох пагонів скіфських племен, і всі вони представлені автохтонним народом Північного Причорномор'я. Їхнім родоначальником вважався Таргитай, перша людина, котра оселилась на цих пустельних землях. Батьками Таргитая називали Зевса і доньку річки Борисфен. Таргитай мав трьох синів: Ліпоксая, Арпоксая і Колаксая. Перші двоє не змогли торкнутися до предметів, що впали з неба, бо вони палали вогнем при їх наближенні. То були золоті плуг з ярмом, секира і чаша. Молодший же брат зміг спокійно їх узяти. Побачивши в цьому боже-ственне знамення, старші брати передали Колаксаю царську владу. Він став

родоначальником царських скіфів, яких називали паралатами, від Ліпоксая пішли ахати, а від Арпоксая — катіари і траспії. Колоксай поділив своє царство поміж трьома синами, і в найбільшій серед цих частин збереглись священні предмети, що впали з неба. На їх честь щорічно влаштовувались свята з жертвопринесеннями.

Мабуть, саме на цьому святі завжди розповідався міф про походження скіфів і золотих святинь. Геродот попросив когось з місцевих греків, котрі спілкувались з сусідніми племенами і знали їх мову, дізнатися, як скіфи пояснюють своє походження. У тому, що це дійсно скіфський міф, вчених переконали іранські імена всіх героїв.

Слова ж про те, що батьком Таргитая був Зевс, вказують на виклад міфу елліном, котрий на свій лад замінив варварське ім'я скіфського верховного божества на грецьке — Зевса, батька багатьох богів і героїв. Грекам узагалі було властиво чинити подібним способом при переданні розповідей варварів, і це неодноразово відбилось у тексті «Історії» Геродота⁸. Наприклад, лідієць Крез у бесіді з персом Кіром говорить про посвячення Зевсові частини воєнної здобичі, хоча мав на увазі не грецького, а свого верховного бога; так само цар Дарій просить Зевса, а не персидського бога, допомогти йому відомстити афінянам (Her. I, 89; V, 105). Характер запису персидського міфу доводить, що інформатор історика передав досить докладно його зміст, але при перекладі не зберіг фольклорних особливостей на чужій йому мові.

В цьому плані другий міф, почутий Геродотом від «еллінів, що живуть біля Понту», суттєво відрізняється від першого. В записові цього міфу й двох історичних новел збережені риси, властиві всім жанрам розповідного фольклору, що несе в собі казки, міфи, новели, легенди тощо. В них герої характеризуються лише вчинками, кульмінація подій наближена до завершення розповіді; добрий виконавець оживляє повісткування прямою мовою персонажів, вживає *praesens historicum*, стаючи немовби свідком подій, при тому сам ніколи не виступає на перший план.

Грецькі колоністи, що отаборились у країні, яку називали Скіфією, розповідали, що Геракл прибув туди на колісниці, запряженій конями. Поки герой спав, накрившись лев'ячою шкурою, коні зникли. Після тривалих пошуків Геракл знайшов їх у місцевої богині, тулуб якої переходив у зміїний хвіст. Вона погоджувалась віддати коней лише по тому, як у неї від нього народяться діти. Так побачили світ троє братів: Агафірс, Гелон і Скіф. Повертаючи колісницю, і відпускаючи Геракла на батьківщину, змієнога богиня спитала, що діяти синам, коли вони стануть дорослими: йти до батька чи залишатись у володіннях матері. Геракл звелів влаштувати юнакам випробування, після якого переможець стане володарем країни, а його братам належатиме податись в інші землі.

Суперники повинні були натягнути лук, залишений батьком, і надягнути його бойовий пояс, на якому висіла золота чаша. Це вдалося лише молодшому синові Скіфу, котрий став правителем на батьківщині, і від нього вели родовід скіфські царі. Його брати правили в сусідніх землях, від них пішли назви

агафірсів, що жили на захід від скіфів, і гелонів, котрі мешкали на схід від Скіфії.

Геродот виклав міф, використавши зворот *accusativus cum infinitivo*. Тим самим історик підкреслив, що це пише не він сам, а передає почуте оповідання. Це відноситься до закінчення оповіді. Її граматична побудова не дозволяє прийняти твердження Г.С. Русяєвої, нібито тут Геродот уточнює своє розуміння походження скіфських царів від молодшого сина Геракла⁹. Важливо відзначити, що після слів про родовід скіфських царів історик справді зробив власне зауваження: «так оповідають елліни, що живуть біля Понту»; і тут він не використав оборот *accusativus cum infinitivo*. Тому у нас немає підстав приписувати цю частину оповідання домислові Геродота.

У вустах умілих виконавців повістуння оживлялось прямою мовою персонажів. Саме в такий спосіб записаний в «Історії» діалог змієної богині і Геракла перед тим, як він залишив Скіфію. Серед поширених фольклорних прийомів розповіді трапляються попутні зауваження, парантези; тут парантеза використана у вигляді короткої наївної вставної згадки про те, що Геракл носив із собою два луки. Подібно до всього тексту міфу, це пояснення подано у формі звороту *accusativus cum infinitivo*, який ще раз вказує на те, що ці слова належать не Геродотові, а його джерелу¹⁰. У ході викладу міфу оповідач зауважив, що, залишаючи синам свій лук, герой не може залишитися беззбройним в подальших мандруваннях, тому і дав власне пояснення про два луки.

Подробиці, що не мали значення для розвитку сюжету, вводились до фольклорних творів з метою створення наочної (реальної) обстановки навколо подій, що викладались. У нашому випадку таким є зауваження про те, що в Скіфії Геракл опинився під час зимової холоднечі і спав, загорнувшись у лев'ячу шкуру. Ця шкура є постійним атрибутом героя, тому слухач одразу міг намалювати в своїй уяві початкову картину цієї барвистої оповіді. Для надання достовірності дію фольклорних творів часто вмішували до знайомих слухачам місць, у даному разі в лісову область Гілею поблизу Ольвії. Тому можна зробити висновок, що Геродот записав міф, почутий саме в Ольвії, бо іншим понтійським еллінам ця місцевість навряд чи була добре відома, і така подробиця навряд чи могла мати суттєве значення для аудиторії оповідача.

В одному графіті середини VI ст. до н. е. повідомляється про збудований ольвіополітами й зруйнований (їхніми сусідами чи з природних причин?) вівтар Геракла в Гілеї¹¹. Існування цього напису дає підстави припустити, що міф, який нас цікавить, виник незабаром по заселенні греками Нижнього Побужжя й існував вже не одне десятиліття на час відвідання Геродотом Ольвії. На користь цього свідчить згадка трьох скіфських племен, з якими греки дійсно зустрілись в околицях свого полісу. Пізніше розташування племен у Скіфії змінилось, в ольвіополітів з'явились нові сусіди, про що свідчить порівняння наших уривкових звісток про твір Гекатея Мілетського та іонійських карт з описом в «Історії» Геродота¹². Однак це зовсім не обов'язково мало відбитися на сюжеті міфу, що вже встоявся.

Адже у фольклорі часто втримувались набагато більш древні уявлення. Наприклад, у творах Павсанія і Плутарха можна знайти міфи, що беруть початок у догомерівській добі, тобто в часи, коли міфи ще не фіксувались в писемному вигляді. Тому уявляється неспроможною думка Г.С. Русяєвої, ніби Геродот записав цей міф не в Ольвії, де до змісту розповіді начебто мали внести зміни, що відповідали реаліям кінця V ст. до н. е., а джерелом «батька історії», як вона припускає, був твір якогось логографа або запис чи розповідь жерця одного з мілетських храмів¹³. Бо в такому випадку історик передав би лише фавбулу, а не багато рис живого усного повістування, тому що в VI ст. до н. е. так барвисто у прозі ніхто ще не вмів записувати народні перекази. Крім того, згідно розповіді Геродота, греки в середині V ст. до н. е. знали, що агафірси і гелони продовжували жити в Східній Європі, так само й на інших територіях, тому навіть з цього погляду не було потреби змінювати переказ про походження їх найменування.

Можливо, Геродот чув й інші варіанти цього міфу, бо мовив, що його розповідають понтійські елліни, а не конкретно ольвіополіти. Про існування інших версій можна судити з переліку діянь Геракла в одному написі римського часу¹⁴. У ньому говориться, що Геракл прийшов із Фракії до Скіфії, і там від його зв'язку з Східною народились сини Скіф і Агафірс. Таке оповідання, мабуть, побутувало в колоніях Північно-Західного Причорномор'я, зокрема, в Тірі, де в реальності існували контакти лише з агафірсами й скіфами, гелони ж були там мало відомі. Напевне, з цим міфом жителі Тіри пов'язували відбиток «ступні Геракла» на скелі біля річки Тіраса; він вражав своєю величиною в два лікті, тобто близько метра в довжину (Her. IV, 82). Мабуть, то було заглиблення в камені, що нагадувало за формою людську стопу.

В науковій літературі існує думка, що записаний батьком історії міф має скіфське походження, і його лише трохи переробили греки. Скіфологи знаходять певні паралелі в іранській міфології й вважають, що Геракл в устах еллінів замінив скіфського Таргітая¹⁵. Про останнього нині відомо лише із запису Геродота (IV, 5), але в нього немає навіть натяку на яке-небудь співвідношення цих персонажів. Хоча історик постійно проводив паралелі між еллінськими і чужоземними богами і героями; зокрема, він написав, що Гестія у скіфів називається Табіті, Зевс — Папай, Аполлон — Гойтосір, Афродіта Уранія — Аргімпаса. Водночас Геродот підкреслив, що розглянутий ним міф розповідають місцеві греки, і він корінним чином відрізняється від того, що повідомляють скіфи щодо свого походження від першої людини Таргітая (Her. IV, 5–6).

До думки скіфологів приєднуються й деякі дослідники античності. В. Алі назвав переказ про Геракла і змієногу богиню скіфським міфом у грецьких шатах¹⁶. И.Ю. Шауб беззастережно підтримав гіпотезу Д.С. Раєвського, котрий вважав, що обидва записаних Геродотом оповідання беруть початок від того самого скіфського генеалогічного міфу¹⁷.

На наш погляд, переказ про Геракла, родоначальника місцевих племен, чудово вписується в контекст давньогрецької міфології, його структура є

близькою до генеалогічних міфів, що побутували в Іонії й, зокрема, в Мілеті, батьківщині ольвіополітів і більшості колоністів Причорномор'я. Взагалі греки часто пов'язували походження сусідніх народів із своїми міфічними героями, а також виводили родословну племен від предка, що начебто дав назву народові. Іонійці розповідали, що перси походять від Перса, сина Персея і Андромеди (Her. VII, 61), а сусіди мілетян карійці, лідяни й місійці ведуть свою родословну від братів із відповідними іменами Кар, Лід і Міс (Her. I, 171). Структура цих іонійських переказів прямо запозичена для пояснення агафірців, гелонів і скіфів. Роль Геракла в міфі є також досить традиційною для грецького фольклору, в якому існувало чимало оповідань про цього героя, що став родоначальником різних варварських племен.

У дусі цієї фольклорної традиції в середовищі іонійських колоністів, що населяли береги Чорного моря, склався міф про Геракла, засновника місцевих народів, і про походження їх назв від імен його трьох синів. Це було плодом колективної народної творчості, але не спеціально придумане жерцями оповідання, яке переслідувало пропагандистські цілі, про що пишуть окремі дослідники¹⁸. Адже грецькі жерці обирались, подібно до інших магістратів, і не являли собою касту з особливою ідеологією. Неясно тоді, перед ким потрібно було пропагувати право на заселення пустельних земель на берегах Понту. Кочові племена, що входили в контакти з новими поселенцями, зовсім не цікавились їхньою міфологією, а самі колоністи не потребували жодної пропаганди.

Тим, хто не заглиблювався до історії фольклору, важко уявити, як твір може не мати якогось конкретного автора. Тим часом, на ранніх етапах розвитку суспільства саме так і було, коли в різних народів створювались казки, героїчний епос та історичні перекази і легенди. Вони, так само, як мова народу, були плодом колективної творчості. В часи появи еллінів у Північному Причорномор'ї в середовищі колоністів панувало міфологічне осмислення дійсності, що виражалось у творенні нових міфів на освоєваних землях. Ці міфи мимоволі створювались за вже встановленими схемами. Одна із них — перебування легендарного грецького героя в далекі часи у тих місцях, які освоєвались колоністами. В їх очах історія нової батьківщини пов'язувалась з історією Еллади, і в такий спосіб обґрунтовувалось право на володіння землями, де побував герой.

У міфі, про який йдеться, чимало спостережень з життя скіфських племен, з якими греки спілкувались в Північному Причорномор'ї. Дійсно, лук і бойовий портупейний пояс склали неодмінну приналежність скіфського воїна¹⁹. Грецькі майстри навіть виготовляли для скіфів чаші з вушком для привішування до поясу. Такою є знайдена в Братолубівському кургані в Херсонській області золота чаша V ст. до н. е. з припаяним до неї кілечком²⁰. Скіфський лук, за формою відмінний від грецького, елліни вже в архаїчний період докладно малювали на вазах, а пізніше відтворювали на ювелірних виробках і монетах²¹.

З'єднання скіфської богині з Гераклом, можливо, мало символічний (магічний) смисл священного шлюбу місцевого божества і грецького героя. Ми

не знаємо, якою точно уявляли оповідачі змієногу богиню. До недавнього часу вчені ототожнювали її із зображеннями так званої Проростаючої діви, що мала замість ніг рослинні пагони, які іноді завершались головою тварини (рис. 1)²². Тепер таке тлумачення піддане переконливій критиці, тому що доведено: ця діва входить до кола грецьких спадкоємиць древньої богині володарки звірів, її елліни найчастіше ототожнювали з Артемідою й зображували не лише в Північному Причорномор'ї²³.

Варто відзначити, що вигляд фантастичної істоти напів-жінки — напів-змії не був чужий грецькій міфології. Такою греки уявляли Єхидну, матір різних потвор. Опис Єхидни в «Теогонії» Гесіода (вірші 298–303), котрий не знав скіфської міфології, пасує не лише до вигляду скіфської змієної богині, а й також до місця її мешкання в печері, розташованій у пустельній місцевості: «Наполовину вона діва із світлими очима і чарівним обличчям, наполовину ж потворна змія, величезна й грізна, ... вона має божественну печеру внизу під видовбаною скелею, далеко від смертних людей і безсмертних богів». Принагідно зауважимо, що Єхидна була не лише власним ім'ям, а й грецьким словом із значенням змія. В цьому смислі воно вжите в тексті Геродота, а як власне ім'я — в написі про діяння Геракла.

У причорноморському міфі існують риси, рівною мірою властиві грецькому і скіфському фольклорові. Це поширений у багатьох народів сюжет змагання трьох братів і одержання царства молодшим братом. Безумовно, вміння користуватися луком і використання бойового пояса були характеристикою скіфського воїна. В той же час, майстерністю стрільби з лука володіли також грецькі герої, насамперед Геракл. Йому цар Ехалії пообіцяв віддати в дружини свою доньку Іолу, якщо герой перемаже братів царівни в стрільбі з лука. За відмову виконати обіцянку розлючений герой розорив Ехалію. На цей сюжет в архаїчну добу з'явилась епічна поема «Здобуття Ехалії».

З дитячих років кожний грек знав «Одіссею», в якій вся двадцять перша пісня присвячена описові змагання женихів Пенелопи. Вона пообіцяла вийти заміж за того, хто зможе натягнути лук Одіссея і прострелить 12 кілець так, щоб стріла не зачепила жодного з них. Женихи не зуміли, втім, впоратися, вже з першою вимогою. Адже зігнути і привести в бойову готовність далекобійний грецький лук було нелегкою справою навіть для фізично сильного чоловіка. Тому в багатьох народів випробування зрілості воїна поряд із стрільбою в ціль включало також згинання лука і закріплення на ньому тятиви. Ілюстрації цього бачимо на монетах Ольвії й на посуді з кургану Куль-Оба. На монеті зображено Геракла (рис. 2), а на посуді скіфа (рис. 3).

Рис. 1. «Проростаюча діва». Деталь вапнякового декору будинку. Пантикапей. I ст. н. е.

Рис. 2. Геракл, що натягує тятиву лука.
Срібна ольвійська монета. Третя чверть
V ст. до н. е.

Рис. 3. Скіф, котрий натягує лук.
Прорисовка зображення на електричній
чаші з кургану Куль-Оба. IV ст. до н. е.

В науковій літературі висловлювалась думка, ніби зображення на ольвійських монетах третьої чверті V ст. до н. е. ілюструє міф, викладений Геродотом. Постаць людини з накинutoю на голову й плечі лев'ячою шкурою, без сумніву, представляє Геракла (рис. 2). Ставши на коліно, він однією рукою нагинає лук, а другою збирається закріпити вільний кінець тятиви. На думку П.Й. Каришківського, на монетах зображено епізод міфу, коли Геракл показував зміногій богині, як треба натягувати лук²⁴.

Та В.О. Анохін справедливо зауважив, що не лише на ольвійських срібних статерах, а й на монетах інших грецьких міст того часу зустрічається зображення Геракла, котрий натягує лук. Там цю постаць ніяк не можна співвіднести з названим міфом²⁵. До цього слід додати, що в грецьких міфах згадується лук Геракла. Він навчився стріляти ще хлопчиком і користувався цією зброєю при здійсненні своїх подвигів, наприклад, при розправі з Стимфалійськими птахами. Тому ольвійські монети могли викликати асоціації з різними міфами, в тому числі з місцевими переказами про Геракла.

У VIII–VII ст. до н. е. в Іонії з'явився новий жанр фольклору, що його нині називають новелою. Пізніше вона стала улюбленою формою усної творчості у всій Елладі та її колоніях²⁶. Дії новел відбувались в обстановці повсякденного життя, без втручання надприродних сил, але при цьому припускалась наявність знамень, перевертнів (вовкулаків), привидів тощо. Усні оповідання про сучасні події народжувались постійно і весь час обновлялись. Більшість їх швидко забували, вони не набували завершеної форми. Якщо ж усне оповідання про історичні події не вмирало разом із поколінням його творців, воно перетворювалось на історичну новелу із закріпленим сюжетом. Так протягом тривалого часу в народі зберігалась пам'ять про історичних осіб і події. Щоправда, в новелах художній вимисел міг брати гору над історичними фактами.

Повідомлення про мудрого скіфа Анахарсиса зустрічаються в творах античних авторів, починаючи з класичної і аж до римської доби. Після

історичної новели про нього в «Історії» Геродота цей легендарний герой все більше втрачав реальні риси свого реального прототипу і ставав персонажем літературних вимислів, а не народних казень²⁷. Усні оповідання про скіфа, котрий відвідав Елладу, історик чув ще до поїздки в Ольвію. Про це можна судити з першої згадки Анахарсиса в «Історії», де його названо єдиною відомою грекам мудрою людиною з усіх варварів, що жили в Причорномор'ї (IV, 46). Крім того, Геродот знав історичні новели спартанців про Анахарсиса, котрий колись відвідав Пелопоннес і критично поставився до місцевої версії щодо причини загибелі Скіфа (IV, 77). Не дивно, що в Ольвії історик попросив розпитати скіфів про Анахарсиса, але із здивуванням почув, що вони нічого не пам'ятали про нього (IV, 77). В той же час співбесідник історика Тімн, довірена людина скіфського царя Аріапіфа, зміг дізнатися про родовід Анахарсиса. Він належав до царського роду, був сином Гнура, онуком Ліка й правнуком Спаргапіфа; скіфський цар Савлій доводився йому братом, а небожем — Ідантірс. Останній в античній літературі згадується як переможець персів, що вторглися до Скіфії під проводом Дарія між 515 і 512 рр. до н. е. На підставі спорідненості з Ідантірсом, що став царем після Савлія, можна встановити, що Анахарсис жив у першій половині — середині VI ст. до н. е.

Геродот прийшов до помилкового висновку, ніби скіфи умисно викреслили з своєї пам'яті Анахарсиса за здійснене ним святотатство. На мій погляд, забуття пояснюється рівнем суспільного розвитку скіфів: вони не мали писемності, а в їхньому фольклорі був відсутнім жанр стійкої оповіді про історичних осіб. Адже у всіх народів історична новела з'являлась при складанні держави, яка була відсутньою у скіфів у часи життя Анахарсиса. Так само еволюцією скіфської спільноти пояснюється можливість встановити родовід давно померлої людини. Етнографічні дослідження показують, що у безписемних народів кожному належало знати свою родословну на багато колін углиб часу. Потреба цього обумовлювалась прагненням до жорсткого додержання екзогамії, забороні шлюбів поміж членами одного роду.

Ольвіюполіти змогли задовольнити інтерес Геродота до долі Анахарсиса тому, що в їхньому середовищі вже приблизно сторіччя зберігалась історична новела про загибель скіфа, котрий засвоїв мову і частково культуру еллінів. Тому Геродоту розповіли, що Анахарсис, повертаючись із подорожі до Еллади, зупинився в Кизику (там дійсно звичайно зупинялись всі грецькі кораблі перед виходом до Чорного моря). В той час у тому місті пишно відзначали свято на честь Матері богів, яку греки називали також Кібелою. Певно, скіф попросив заступництва Кібели під час плавання по Понту Евксінському, що віщувало великі небезпеки. Бо в новелі мовилось про його клятву у випадку благополучного завершення подорожі здійснювати жертвоприношення богині таким же чином, як у Кизику.

Повернувшись на батьківщину, Анахарсис дотримав своєї обітниці в Гілеї. Повісивши на себе священні зображення Матері богів, він виконував обряди, б'ючи в бубон. Хтось із скіфів повідомив про це царя Савлія. Той прибув до Гілеї й, переконавшись у правдивості доносу, вбив брата пострілом із лука. Так,

на думку ольвіополітів, Анахарсис розплатився за прихильність до чужої релігії.

Історичні новели складались незабаром після описуваних у них подій, тому новелу про Анахарсиса можна датувати початком другої половини VI ст. до н. е. Вона формувалась у середовищі грецьких колоністів, що оселились в Нижньому Побужжі. Недалеко від Гілеї, де загинув Анахарсис, знаходились архаїчні грецькі поселення і місто Ольвія. Там скіфа знали ще до подорожі в Елладу: адже йому потрібно було навчитися грецькій мові, й звідти до Греції він міг дістатися на грецькому кораблі, бо у скіфів не було флоту. В Ольвії знайдено графіто другої половини VI ст. до н. е., в якому згадуються вівтарі Матері богів і Геракла в Гілеї²⁸. Значить, Анахарсис не випадково обрав Гілею для виконання своєї обітниці, а греки, що відвідували ті місця, дізналися про загибель скіфа. Відправлення грецького культу, швидше за все, було приводом для вбивства, а справжньою причиною могли стати істинні або уявні претензії Анахарсиса на царську владу його брата Савлія...

Дія іншої записаної Геродотом історичної новели відбувалася безпосередньо в Ольвії (Her. IV, 78–80), це не залишає сумнівів щодо місця народження цієї оповіді. Герой новели скіфський цар Скіл більше не зустрічається в античній літературі. Він, як і Анахарсис, належав до царського роду, був добре обізнаний із звичаями і культурою греків, шанував еллінські божества і теж загинув від руки брата. Тому деякі вчені намагались довести, ніби оповідання про Анахарсиса і Скіла є варіантами переказу про ту саму людину. На думку одних, то був Анахарсис, а інші називали Скіла, вважаючи низку епізодів його життєпису приписаними Анахарсису²⁹. З цим не згодні численні дослідники: адже безліч різних виразних деталей в обох новелах підтверджує історичну достовірність багатьох моментів біографій їх героїв³⁰.

Важливо також відзначити твердження Геродота, що Скіл був сином Аріапіфа, а з Тімном, довіреною особою того царя, історик сам розмовляв, дізнаючись про родовід Анахарсиса. Швидше за все, відомості щодо родичів Скіла були одержані від того самого Тімна. Він, певна річ, знав, що цар агафірсів Спаргапіф зрадницьки вбив Аріапіфа, котрий мав від різних дружин трьох синів. Матір'ю Скіла стала гречанка з Істрії, матір Октамасада походила з роду фракійських царів, а матір Орика Опоя була скіф'янкою. Скіл успадкував владу батька і одружився з своєю мачухою Опойєю. Остання обставина з великою часткою ймовірності вказує на існування у скіфів властивого багатьом древнім народам інституту левірату, тобто обов'язку вдови вступати в шлюб лише з членами роду померлого чоловіка.

Згадка діда Октамасада фракійського царя Тера і його спадкоємця Сіталка, відомих з інших античних джерел, а також генеалогія скіфських царів, яку можна реконструювати завдяки пошукам Геродота щодо походження героїв записаних ним новел, дозволяє зробити висновок, що Скіл жив у першій половині V ст. до н. е. Переказ же про нього оформився незабаром по його кончині. Таким чином, Геродот, котрий відвідав Ольвію в середині того століття³¹, записав історичну новелу, що порівняно недавно склалася. В реаль-

ності існування Скіла переконують також археологічні знахідки: монети з ім'ям царя і його золотий перстень з написом Σκύλεω; накреслення літер відповідає часові життя Скіла³².

Після вступу про родовід царя Геродот переказав ольвійську новелу. У ній розповідалось, як Скіл приходив із своїм військом до передмістя Ольвії, залишав там усіх своїх скіфів, а сам протягом місяця або навіть довше жив у місті, наказавши зачинити міську браму, аби співвітчизники не знали про його еллінські звички. В Ольвії цар ходив без почту і охоронців, переодягався у грецькі шати, брав участь у жертвоприношеннях грецьким богам, мав дружину гречанку і жив у власному розкішному домі, прикрашеному скульптурами сфінксів і грифонів. Він побажав приєднатися до ольвіополітів, посвячених у таїнства Діоніса. Від такого наміру його застерігало грізне знамення: зруйнування блискавкою його ольвійського дому. Однак це не зупинило Скіла, і він здійснив свій намір.

Один з ольвіополітів провів кілька скіфських старійшин на міську оборонну башту, і вони побачили свого царя у вакхічному екстазі, котрий ішов з процесією разом з шанувальниками Діоніса. Обурені очевидці розповіли про це скіфським воїнам, котрі стояли біля стін міста. Відбувся переворот, скіфів очолив зведений брат царя Октамасад, а Скілу довелось тікати до Фракії, де йому надав притулок цар Сіталк. Октамасад переслідував втікача і вирішив воювати з Сіталком, але той запропонував мирну угоду, за якою йому повертали брата (що втік до Скіфії) в обмін на Скіла. Так в руках Октамасада опинився Скіл, і йому відрубали голову. Із заключних слів розповіді зрозуміло, що це було покаранням за шанування чужих звичаїв. Октамасад, ймовірно, бажав позбавитися суперника, котрий міг відняти в нього царську владу, як було у випадку з Анахарсисом.

Реальні факти біографії скіфського царя пройшли через фільтр сприйняття ольвіополітів. Драматичні події багатьох грецьких новел пояснювались невідворотним роком. Такі приклади неодноразово зустрічались у новелах про грецьких та іноземних правителів (Her. I, 8; II, 169; V, 92; IX, 109). В записі Геродота читаємо слова, що Скілові судилось нещастя, але від фатального вчинку, що привів царя до загибелі, його не стримало навіть грізне знамення.

Побудова новели за законами фольклору допускала певний відхід від реалій повсякденного життя. Тому присутні в ній з позиції нашої логіки помилки не варто приписувати Геродотові. Наприклад, неможливо уявити, щоб брама Ольвії наглухо зачинялась для всіх, доки в місті протягом місяця жив скіфський цар. Якщо ж це стосувалось лише скіфів, то грецькі жителі передмістя, де стояло скіфське військо, очікуючи царя, могли розповідати скіфам про міське життя Скіла, котрий спокійно ходив вулицями без жодної охорони. Однак фольклорне оповідання будується за принципом контрастних протиставлень. Тому оповідач вирішив повністю ізолювати Скіла від його підданих і далі описати приголомшливу сцену прилучення царя до чужої релігії.

Геродот виклав новелу, за стилем близьку до усної оповіді. Історик зберіг у прямій мові слова ольвіополіта, котрий повідомив скіфам про вакхічні

безумства Скіла, і звернення Сіталка до Октамасада з пропозицією обмінятися знатними втікачами, що шукали у них притулку. З тією ж метою для поживлення повістування у фольклорі використовувався теперішній час в розповіді про минуле. Даний прийом двічі зустрічається в цій новелі: дізнавшись про обурення війська, Скіл *втікає* до Фракії, а Октомасад, вислухавши посла Сіталка, *погоджується* на його пропозицію.

Новела розкриває чималу зацікавленість ольвіополітів у знаннях про події в середовищі їх скіфських сусідів. Тому в усному переказі збережені імена Октамасада, брата-суперника Скіла і двох фракійських царів Тера й Сіталка, що були в спорідненості з царським домом скіфів. Цими зв'язками пояснюється, чому Скіл шукав притулку в Сіталка, а брат останнього втік до скіфів. Названі Геродотом скіфські персонажі новели тепер відомі лише з твору батька історії, а діяння фракійця Сіталка і його батька Тера описані у Фукидіда (II, 95–97; IV, 101) та Діодора (XII, 50), що посередньо підтверджує реальне існування героїв ольвійської новели і дає підстави для її досить точного датування.

Завдяки «Історії» Геродота ми дізнаємось про те, що мілетські колоністи, які оселились в Північному Причорномор'ї, створювали нові міфи й історичні новели, в яких можна розглядіти творчо розвинуті традиції їх іонійської метрополії. У місцевому міфі про Геракла такими були зведення походження сусідніх народів до грецького героя і пояснення назв скіфських племен ім'ям першого правителя, а в історичних новелах — пояснення загибелі героя неподоланною долею. Передаючи розповіді ольвіополітів, історик зберіг багато особливостей усної мови вмілих виконавців фольклорних творів. Це не спостерігається при записах скіфського фольклору, тому що грецькі інформатори, котрі знали скіфську мову, змогли викласти історикові хіба що сюжет, але не характер виконання. Тому важко уявити, якими художніми засобами користувались скіфські оповідачі, і навіть вирішити, чи був міф про Таргитая і його нащадків епізодом з епосу, чи це був окремий фольклорний твір.

Докладний виклад усних оповідань з конкретним описом Ольвії чи вказівкою на її околиці свідчить про те, що саме в Ольвії Геродот записав місцевий варіант міфу про походження скіфів від Геракла, а також новели про Анахарсиса і Скіла. Не випадково в творі історика відсутні створені в інших містах Північного Причорномор'я фольклорні оповіді про скіфів. Тому неспроможними є іноді висловлювані припущення, ніби Геродот збирав свої відомості про Скіфію в Елладі. Судячи з археологічних знахідок, до Мілета, на Самос або до Афін, де Геродот подовгу жив, постійно прибували кораблі з усіх найбільших міст Північного Причорномор'я, тому історик не став би обмежувати себе бесідами лише з ольвіополітами чи грецькими купцями, що торгували з Ольвією. Однак він хотів дізнатися щось нове про Скіфію, побачивши її на власні очі й розпитавши тих, хто безпосередньо спілкувався з скіфами. Докладні записи місцевих міфів і новел можна приєднати до відзначених різними дослідниками численних непрямих свідчень про подорож історика до Північного Причорномор'я, де головним опорним пунктом для нього стала

Ольвія³³. Це дозволяє ще раз заперечити тим небагатьом, хто досі сумнівається в реальності відвідин Геродотом Ольвії³⁴.

Вміщення до «Історії» записів скіфського і місцевого грецького фольклору не було самоціллю для Геродота. Він не намагався показати, що на північному краю ойкумени, так само, як в будь-якому іншому полісі Еллади, розповідають свої, невідомі в інших регіонах міфи і новели. Напевне, вперше в давньо-грецькій літературі історик, не маючи інших можливостей, використав усні перекази як історичне джерело про походження, нориви і звичаї скіфів. Сучасні дослідники також з цього погляду вивчають фольклорні джерела, хоча й ставляться до них інакше, ніж Геродот.

Досліджені розділи Скіфського оповідання Геродота містять безцінні історичні відомості про життя грецьких колоністів та їх сусідів у Північному Причорномор'ї. Записи міфів і новел показують, як греки на новій батьківщині розвивали фольклорні традиції метрополії. Лише завдяки допитливості батька історії та його зверненню до усних джерел тепер нам відома генеалогія скіфських царів VII–V ст. до н. е. З міфу про синів Таргитая вчені одержують історичну інформацію про поділ скіфського суспільства на станово-кастові групи³⁵. Непрямі дані дозволяють дійти висновку про існування левірату і про знання багатьох колін родоводів у скіфських родинах. Свідчення Геродота дають можливість дізнатися про систему успадкування царської влади у скіфів, що переходила від батька до сина або від брата до брата. Історичні новели також свідчать про жваві контакти греків з сусідами-кочовиками, а також про тісні зв'язки скіфів з фракійцями і про укладення між ними династичних шлюбів.

¹ *Jacoby F.* Herodotus // Pauly-Wissowa-Kroll. Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. — Stuttgart. — Supplbd. 2, 1913. — S. 397.

² *Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982. — С. 14–79; *Нейхардт А.А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. — Л., 1982.

³ *Waters K.H.* Herodotus the Historian. — London, 1985. — P. 76.

⁴ *Скржинская М.В.* Северное Причерноморье в описании Плиния старшего. — Киев, 1977. — С. 48–55.

⁵ *Доватур А.И.* Повествовательный и научный стиль Геродота. — Л., 1957. — С. 80, 141, 153 и др.

⁶ *Jacoby F.* *Op cit.*; *Aly W.* Volksmärchen, Sage und Novelle bei Herodot und seinen Zeitgenossen. — Göttingen, 1921.

⁷ *Поплинский Ю.К.* Принципы этнографических описаний в античной литературе // Африканский этногеографический сборник. — Л., 1990. — С. 144–145.

⁸ *Доватур А.И.* Указ. соч. — С. 80.

⁹ *Русяева А.С.* Религия понтийских эллинов. — Киев, 2005. — С. 39.

- ¹⁰ Доватур А.И. Указ. соч. — С. 153.
- ¹¹ Русяева А.А. Указ. соч. — С. 41.
- ¹² Скржинская М.В. Указ. соч. — С. 48–51.
- ¹³ Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — Киев, 1992. — С. 9–10.
- ¹⁴ *Corpus inscriptionum Graecarum*. — 1924. — Т. 14. — № 1293 а. — С. 94–97.
- ¹⁵ Граков Б.Н. Скифский Геракл // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — Вып. 34. — 1950. — С. 7–12; 1963. С. 20–31; Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — С. 32–36, 54; Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — Киев, 1983. — С. 93–98.
- ¹⁶ Алу Ш. Op. cit. — S. 121; Толстой И.И. Черноморская легенда о Геракле и змееной богине // Статьи о фольклоре. — М.–Л., 1966. — С. 234.
- ¹⁷ Шауб И.Ю. Италия — Скифия. Культурно-исторические параллели. — М., 2008. — С. 75.
- ¹⁸ Русяева А.С. Религия понтийских эллинов. — С. 39.
- ¹⁹ Черненко Е.В. Скифские лучники. — Киев, 1981. — С. 111–120.
- ²⁰ *Gold Sc. Treasures from ancient Ukraine*. — New York, 1999. — № 134.
- ²¹ Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — СПб., 1998. — Рис. 25–28, 53.
- ²² Артамонов М.И. Антропоморфные божества в религии скифов // Археологический сборник Гос. Эрмитажа. — Вып. 2. — Л., 1961. — С. 65–73; Петров В.П., Макаревич М.Л. Скифская генеалогическая легенда // Советская археология. — 1963. — № 1. — С. 23–26; Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Указ. соч. — С. 214.
- ²³ Буйских А.В. Софа-капители из Херсонеса: к проблеме стилистических заимствований // Боспорские исследования. — Вып. 11. — Симферополь–Керчь, 2006. — С. 137–138.
- ²⁴ Карышковский П.О. О монетах с надписью ΕΜΙΝΑΚΟ // Советская археология. — 1960. — № 1. — С. 189–195.
- ²⁵ Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — Киев, 1989. — С. 15.
- ²⁶ *Trenkner S. The Greek Novella in Classical Period*. — Cambridge, 1958.
- ²⁷ Скржинская М.В. Скифия глазами эллинов. — С. 104, 105.
- ²⁸ Русяева А.С. Религия и культы... — С. 145.
- ²⁹ Куклина И.В. Анахарсис // Вестник древней истории. — 1971. — № 3. — С. 115, 116.
- ³⁰ Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Указ. соч. — С. 317.
- ³¹ Жебелев С.А. Северное Причерноморье. — М.–Л., 1953. — С. 315–316.
- ³² Виноградов Ю.Г. Перстень царя Скила // Советская археология. — 1980. — № 3. — С. 107.
- ³³ Жебелев С.А. Указ. соч. — С. 324; Нейхардт А.А. Указ. соч. — С. 214–230; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. — М., 1989. — С. 100.
- ³⁴ Русяева А.С. Религия и культы... — С. 9–10; Armayor O.K. Did Herodotus ever go to the Black Sea? // *Harvard Studies in classical philology*. — 1978. — № 82. — P. 45–62.
- ³⁵ Раевский Д.С. Указ. соч. — С. 65–71.